

УДК 37.013.37.047

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ТА ІНТЕРПЕРСОНАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ТРАКТУВАННІ КОГНІТИВНОЇ СКЛАДОВОЇ ВИХОВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЛЮДИНИ**О.В.Столяренко**

Анотація. У статті розглядається проблема дослідження рефлексивності та інтерперсональності особистості у трактуванні когнітивної складової виховання ціннісного ставлення до людини.

Ключові слова: рефлексивність, інтерперсональність, соціальна перцепція, когнітивний компонент, толерантність, виховання ціннісного ставлення до людини.

Аннотация. В статье рассматривается проблема изучения рефлексивности и интерперсональности личности в обосновании когнитивной составляющей воспитания ценностного отношения к человеку.

Ключевые слова: рефлексивность, интерперсональность, социальная перцепция, когнитивный компонент, толерантность, воспитание ценностного отношения к человеку.

Summary. The article covers the problem of reflexivity and interpersonal as the cognitive component of teaching the principles of value-oriented attitude to a person.

Keywords: reflexivity, interpersonal, social perception, cognitive component, tolerance, value-oriented attitude to a person.

Вступ. У процесі дослідження особливостей виховання ціннісного ставлення до людини ми виявили, що зміст когнітивної складової характеризується обізнаністю з важливістю цієї якості як гуманістичної цінності і соціальної норми цивілізованого суспільства, усвідомленням її значущості; рефлексивністю або інтраперсональністю; проявами соціальної перцепції або інтерперсональності. Вивчення психолого-педагогічних засад формування особистісних ставлень виступає вкрай важливим завданням гуманістичного виховання молоді.

Аналіз попередніх досліджень. Ціннісне ставлення до людини як складне інтегративне утворення науковці розглядають у загальній стратегії розвитку особистості (І.Бех, О.Асмолов, С.Бондирева, М.Ліпман, Д.Колесов, О.Клепцова, О.Кононко, В.Маралов, К.Роджерс, В.Сітаров, У.Солдатова, Л.Шайгерова). Орієнтири морального виховання молоді в цьому напрямку запропонували класики педагогічної думки (Я.Коменський, Я.Корчак, А.Макаренко, М.Монтессорі, В.Сухомлинський, К.Ушинський, С.Френе, Р.Штайнер). У сучасній педагогічній науці проблему гуманістичного виховання досліджують у різних аспектах: загальні питання педагогіки прихильного ставлення до людей, розуміння іншого (М.Рожков, А.Сиротенко, Г.Солдатова, Л.Шайгерова); етнічні проблеми ставлення до іншого (О.Байбаков, З.Малькова, В.Подобед, Ю.Римаренко, В.Тишков); технологічні аспекти виховання цієї якості (Т.Білоус, С.Герасимов, О.Кашенко, Б.Рієрдон, В.Сітаров, І.Сковородкіна, О.Скрябіна, П.Степанов, Г.Шеламова). Проблеми виховання молоді на основі принципів толерантної поведінки досліджували О.Хижняк, О.Зарівна, І.Жданова, Т.Білоус, Я.Довгополова, О.Батуріна, Ю.Грачова, П.Комогоров, О.Пугачова, О.Рибак.

Метою нашого дослідження стало теоретичне обґрунтування рефлексивності та інтерперсональності особистості у трактуванні когнітивної складової толерантності на базі ціннісного ставлення до людини.

Матеріал і результати дослідження. Для розуміння особистістю сутності й необхідності виховання ціннісного ставлення до людини важливим є усвідомлення множини індивідуальних картин того, що нас оточує, визнання різноманітності світу, а також інтерпретативного характеру

індивідуальних суджень про нього. Когнітивний компонент вихованості полягає, насамперед, в усвідомленні та прийнятті людиною складності й багатовимірності – як найважливіших елементів реальності; варіативності їх сприйняття, розуміння інших людей, а також усвідомлення (принаймні, часткового) відносності, неповноти і суб'єктивності власних поглядів чи переконань і загальної картини світу. Найкраще сутність ціннісного ставлення до людини представляє толерантність. У когнітивному «вимірі» вона найяскравіше виявляється саме в ситуаціях зіткнення позицій, розбіжностей думок чи поглядів, що дає змогу вважати їх проявами плюралізму, багатства індивідуальних світоглядів та інтерпретацій. Когнітивна інтолерантність виходить із позиції наявності певної «норми», «відповідності правильному», і тому заперечує саму можливість існування множини поглядів; будь-які розбіжності в поглядах і оцінках різних людей вважаються помилковими, оманливими, суперечливими. Визнання неминучості та необхідності плюралізму поглядів, а відповідно, вимога толерантності до інакомислення є визначальним принципом плюралістичної культури. Толерантність також має таку важливу характеристику, як здатність людини не перетворювати будь-які суперечності, розбіжності у поглядах чи переконаннях зі співрозмовником, тобто когнітивний «конфлікт» у конфлікт міжособистісний. Важливим показником толерантності в межах когнітивного компоненту є усвідомлення значущості даного феномену як загальнолюдської гуманістичної цінності. Вона завжди була універсальною загальнолюдською цінністю й основою для розбудови власне людських контактів на різних рівнях у взаєминах між окремими особистостями, між різними за організацією соціальними групами, народами й державами; і характеризується як необхідна і достатня умова емансипації людини і підтримки миру на Землі. Однак, прихильність до іншого не є чесною і значущою лише тоді, коли сприяє іншим важливим цілям і благам людини, яких не можна досягти інакше як за умови примирення з існуванням відмінності. В межах аксіологічного підходу науковці намагаються максимально сфокусувати поняття толерантності, відрізнивши його від байдужості, з одного боку, і беззастережного прийняття, з іншого. Найбільш послідовним у цьому напрямі виявився П.Ніколсон, який намагався представити толерантність у вузькому сенсі не просто як своєрідний сурогат довіри й прихильності (тобто, як щось, що заміняє любов там, де вона неможлива), а як моральний ідеал, як цілком самостійну цінність [12]. Згідно з його поглядами, для прояву толерантності як морального ідеалу мають бути характерні такі складові: 1) наявність відхилення; 2) нетривіальність, моральна важливість цього відхилення; 3) моральна незгода суб'єкта з цим відхиленням, 4) сила, якою володіє суб'єкт для того, щоб чинити той чи інший вплив на це відхилення; 5) неприйняття чогось, але відмова від використання цієї самої сили проти нього; 6) сприйняття таких дій у відносинах як благо. Таким чином, за П.Ніколсоном, людину можна назвати толерантною, якщо вона відмовляється від використання своєї сили впливу на існування морально неприйняттого для неї відхилення. Ще важливішим є те, що саме така відмова визнається морально цінною, тобто належним діянням. Тієї чи іншої версії саме такого визначення толерантності дотримується більшість ліберальних філософів у сфері політики і моралі, проте деякі з них не поділяють оптимізму П.Ніколсона з приводу морального блага толерантності і вважають її сурогатом, чимось другосортним (second best), але все ж морально значущим явищем у системі суспільних відносин» [12]. Але і ті, і інші розуміють толерантність як значущу відмову від використання сили впливу на існування морально неприйняттого відхилення. Моральне неприйняття, що є складовою структури толерантності, відразу ж відрізняє її і від індиферентності, і від поваги чи любові. Попри всі проблемні та дискусійні місця аксіологічного підходу стосовно толерантності, ми не схильні применшувати його переваги щодо толерантності, оскільки повне заперечення самоцінності цієї категорії загрожує втратою емансипаторського потенціалу гуманістичних практик. Прояв прихильного ставлення до людини пов'язаний з такими моральними чеснотами, як совість, відповідальність. Вона також асоціюється із самообмеженням людини, зі здатністю поблажливо ставитися до недосконалості інших, «як загальнолюдська цінність у цілому ряді таких моральних вимог, як воля, рівність, милосердя, спрямована на формування ціннісно-орієнтованої єдності, пов'язаної зі змістом спільної соціально корисної діяльності при усій різноманітності світоглядних моделей, які не бояться порівняння з іншими і не уникають духовної конкуренції» [7, с.9]. С.Братченко та М.Міронов, досліджуючи проблеми особистісного розвитку, виділяють в межах когнітивного критерію інтраперсональні та інтерперсональні показники [4]. Інтраперсональність (у нашому дослідженні – рефлексивність), за К.Роджерсом [9], вказує на *розуміння особою власного внутрішнього світу*, що передбачає вироблення чіткого уявлення про себе, здатність побачити і почути себе справжнього крізь нашарування масок, ролей і механізмів захисту, зближення «Я» – реального та «Я» – ідеального, а також знання способів, як краще зрозуміти і прийняти власну особистість та головне – уміння встановити «їх відповідність гуманістичній свідомості», здатність виявити у себе риси гуманної особистості. Процес розвитку такої категорії, як особистісна рефлексія

для особистості є досить складним і обов'язок педагога – допомогти у цьому. Для реалізації цього наша експериментальна програма включала систему вправ на розвиток особистісної рефлексії, що передбачали формування у вихованців таких умінь, як здатність прийняти та зрозуміти себе, власну особистість: усвідомити свою унікальність, зрозуміти і прийняти сильні і слабкі сторони власної особистості, адекватно себе оцінювати; усвідомлювати власні почуття і керуватися ними у складних ситуаціях; уміння побачити себе очима іншої людини; схвалювати, винагороджувати (заохочувати) себе.

За результатами дослідження особистісної рефлексії не завжди виявляється можливим навчити так, як навчають певного соціального уміння – вона повинна бути пережита людиною. Ми з'ясували, що процес розвитку рефлексії залежить від конкретної ситуації, до якої залучений суб'єкт. Як зауважив С.Рубінштейн: «Робота над собою, тобто така, безпосередньою метою якої є формування у себе певних рис, може дати бажаний результат лише за умови залучення в якості певної складової до діяльності, спрямованої на розв'язання життєво важливих завдань» [10]. Отже, з цією метою ми застосували коло додаткових вправ, зокрема, проблемні ситуації морального змісту, вправа «Як самоакцентувати себе», «Листи-подяки» тощо. Виконуючи функцію усвідомлення власного внутрішнього світу, рефлексія є основою самосвідомості як єдності самопізнання, ціннісного ставлення до самого себе та саморегуляції поведінки (витримки, самовладання, самоконтролю), що входить до структури емоційної стабільності. Рефлексія – це внутрішнє уявлення про те, що думають про вас люди, з якими ви вступаєте в контакт. Це «схильність до аналізу своїх переживань, звернення свідомості до самого себе (самосвідомість), осмислення свого стану» [5, с.961]. На свідомому рівні активність індивідуальної моралі забезпечується, крім усього іншого, здатністю людини до рефлексії [2, с.85]. Ще Гегель у свій час звернув увагу на це явище. Він вбачав у ньому здатність людини підніматися на рівень самосвідомості, відчувати себе вільною від зовнішньої необхідності, розуміти, що ти являєш собою; вважав рефлексію першим кроком подолання власної обмеженості [6, с.22-23]. Рефлексія – самоаналіз, роздуми людини над власним душевним станом; усвідомлення діючим індивідом того, що відбувається із партнерами по спілкуванню [11, с.174]. В організації педагогом міжособистісної взаємодії важливо зосередити увагу на розвитку у вихованців здатності до усвідомлення себе як суб'єктів спілкування та саморегуляції і формування у них здатності до прийняття іншої людини. Адекватне усвідомлення себе формується завдяки розвитку *рефлексії*, а саморегуляції – вихованню у школярів сили волі, формуванню навиків самоконтролю у поведінці, витримки, самовладання. Як механізм усвідомлення себе, рефлексія також є основним фактором становлення особистості як суб'єкта спілкування, виступає неодмінною умовою розвитку міжособистісної толерантності як особистісної якості. В її основі лежить звернення свідомості вихованця на себе. Процес рефлексії залежить від конкретної ситуації, в якій перебуває суб'єкт. Як зауважив С.Рубінштейн, робота над собою, безпосередньою метою якої є формування у себе певних рис, може дати бажаний результат лише за умови залучення особистості в якості певної складової до діяльності, спрямованої на розв'язання життєво важливих завдань [10]. У широкому розумінні слова рефлексія – це відображення у свідомості індивіда власних психічних процесів. При цьому акт відображення здійснюється безпосередньо у формі мислення. В такому розумінні рефлексія означає, що дії супроводжуються своєрідним «зворотнім зв'язком»: суб'єкт усвідомлює власні дії. Рефлексія як процес мислення має своїм результатом самопізнання, що тісно пов'язане з переживаннями та засвідчує ставлення особистості до того, що є об'єктом уваги. Таке емоційно забарвлене самопізнання долучається до системи регуляції поведінки, розвиненою формою якої виступає вольова саморегуляція. Питання про співвідношення предметної свідомості та самосвідомості є важливим як у теоретичному, так і в практичному плані. В історії філософії, – зазначає В.Лекторський, – зафіксовано достатньо точно той факт, що пізнання зовнішніх об'єктів обов'язково передбачає певне ставлення суб'єкта до самого себе. Без самосвідомості суб'єкт не спроможний з'ясувати об'єктивний стан справ у світі. Завдяки специфіці людського пізнання суб'єкт не лише дещо знає, а також усвідомлює, що він це знає, тобто завжди певним чином ставиться до свого знання і самого себе [8, 89]. У психології розрізняють інтелектуальну та особистісну рефлексію. Під першою розуміють здатність суб'єкта усвідомлювати засади власного мислення. Така рефлексія є механізмом усвідомлення знань, способів дій і проявляється в умінні планувати та організовувати процес навчання. В цьому контексті рефлексію можна вважати істотним компонентом теоретичного мислення людини. Особистісна рефлексія передбачає здатність індивіда усвідомлювати свої спонуки, прогнозувати наслідки власних дій та вчинків для себе та інших людей, уміння узгоджувати цілі власної поведінки із засобами досягнення їх. У ході такої рефлексії змінюються функції психічного світу як її об'єкта. Вона проявляється у формі діалогічного ставлення до себе (спілкування із самим собою як з іншим, власною свідомістю як повноцінною іншою свідомістю). Розвиток особистісної рефлексії – процес набагато складніший, ніж

формування усвідомленості способів дій. Цьому неможливо навчити, як при виробленні тих чи інших умінь. Процес розвитку ставлення має бути пережитий молодою людиною, а обов'язок педагога – допомогти їй у цьому. Принциповим для процесу рефлексії є питання про адекватність відображення суб'єктом самого себе, що залежить від соціальних зв'язків людини, відбувається у їхній спільній діяльності. Індивід, що не усвідомлює себе в якості суб'єкта взаємодії та не має чіткого внутрішнього образу, приречений на поразку у процесі спілкування. Виконуючи функцію осягнення внутрішнього світу, рефлексія стає основою самосвідомості як єдності самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе і саморегуляції поведінки та діяльності (толерантності, витримки, самовладання, самоконтролю).

Не зважаючи на те, що в науці є різні точки зору, спільним для них є розуміння рефлексії як здатності до самоаналізу, зіставлення власних психічних станів з переживаннями інших людей, що безумовно впливає на формування ціннісного ставлення до них. В.Ганжин доводить, що поняття рефлексії в етиці виконує важливу роль «внаслідок переважання науково-теоретичного пізнання над морально-практичним, що створює важливу соціально-моральну, виховну і етичну проблему» [1, с.65]. У нашому випадку моральна рефлексія має для нас цінність тому, що спонукає особистість відповідати за свої вчинки, наміри і мотиви, визначає моральну позицію, задає програму і алгоритм розв'язання моральних проблем. Порівнюючи себе з іншим, людина по-новому оцінює себе і власну поведінку.

Інтраперсональність включає *прийняття себе* (визнання себе і безумовну любов до себе такого, який я є, ставлення до себе як «особистості, гідної поваги, здатної до самостійного вибору», віру в себе і свої можливості); *відкритість внутрішньому «досвіду переживань»* («досвід переживань» – одне із центральних понять гуманістичної психології, що використовується для позначення складного безперервного процесу суб'єктивного переживання подій внутрішнього світу, що включають і відображення подій світу зовнішнього. Чим сильніша і більш зріла особистість – тим більше вона вільна від зовнішніх впливів і здатна прислухатися до цієї внутрішньої реальності, поставитися до неї як до вартої довіри і вміння «бути справжнім»); *відповідальну свободу* (у взаєминах із самим собою це означає насамперед повну відповідальність за своє життя, усвідомлення і прийняття своєї свободи вибору, а також відповідальність за актуалізацію своєї індивідуальності та самобутності, вміння залишитися вірним собі); *цілісність і конгруентність особистості* (взаємозв'язок між інтелектом та почуттями, «Я»-реальним і «Я»-ідеальним і взагалі між особистістю та організмом); *динамічність у взаєминах з іншими людьми* (відкритість змінам і здатність розвиватися через вирішення актуальних суперечностей і проблем, зберігаючи при цьому свою ідентичність).

Інтерперсональність особистості передбачає взаємодію із зовнішнім світом і проявляється, насамперед, у соціальній перцепції, яку ми розуміємо як уявлення особи про способи *прийняття іншої людини*, що виявляється у динаміці ставлення до інших людей. Особистість є тим більш толерантною, чим краще вона здатна до раціонального прийняття інших людей такими, як вони є, та спроможна поважати їхню своєрідність і право бути собою, до визнання безумовної цінності і довіри до них. Інтерперсональність також передбачає *розуміння інших*, що полягає у свободі від забобонів і стереотипів і характеризується здатністю до адекватного, повного і диференційованого сприйняття навколишньої дійсності взагалі, а особливо – інших людей. А.Бодальов пропонує розуміти даний показник як міжособистісне сприйняття, тобто вміння безумовно пізнавати іншу людину, готовність вступати в міжособистісні контакти на основі глибокого сприйняття і співпереживання, раціонально підмічати особливості інших людей, здатність розуміти їх [3]. Ми вважаємо, що важливим також є вміння виявляти ознаки толерантності у інших людей. Серед компонентів інтерперсональності ми також відзначаємо соціалізованість особистості та творчу адаптивність, що розкриваються у прагненні людини до конструктивної взаємодії з різними соціальними об'єктами та готовності сміливо й відкрито йти назустріч життєвим проблемам і справлятися з ними, не уникаючи їх, а проявляти «творчу адаптацію до новизни конкретного моменту», вміння давати відсіч, коректно висловлюватися, використовуючи усі потенційні внутрішні можливості [9].

Висновок. Отже, у процесі теоретичного аналізу досліджень, у яких представлено обґрунтування психолого-педагогічних засад формування особистісних цінностей, ми визначили сутність понять, поглибили розуміння особливостей формування усіх складових, у першу чергу, когнітивної, у вихованні ціннісного ставлення до людини.

Література

1. Актуальные проблемы нравственного развития личности. – Сборник научных трудов. – Томск : Изд.Томского гос.ун-та, 1985.-284с.
2. Архангельский Л.М. Марксистская этика: предмет, структура, основные направления / Архангельский Л.М. –

М. : Мысль, 1985.-239с.

3. Бодалев А. А. Психология межличностного общения / А. А. Бодалев. – Рязань: МВД РФ Рязанская высшая школа, 1994. – 288 с.
4. Братченко С. Л., Миронов М.Р. Личностный рост и его критерии / С. Л. Братченко, М. Р. Миронов // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 1997. – С. 38 – 46.
5. Варій М.Й. Загальна психологія / Варій М.Й. – К.: «Центр учбової літератури», 2007.-968с.
6. Гегель Г.В. Работы разных лет / Гегель Г.В. В 2-х томах.-Т.2.-М.: Мысль, 1971.-396с.
7. Гершунский Б.С. Образование как религия третьего тысячелетия: гармония знания и веры / Гершунский Б.С. – М. : Педагогическое общество России, 2001. -128с.
8. Лекторский В. А. Л. С. Выготский и проблема рефлексии // Научное творчество Л. С. Выготского и современная психология. – М.: Просвещение, 1981.-346с.
9. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия / К. Роджерс. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 324с.
10. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / Рубинштейн С. Л. М.: Педагогика, 1976. – 416с.
11. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг.ред. А.Й. Капської, І.М. Пінчук, С.В. Толстоухової.-К.: УДЦССМ, 2000.-260с.
12. Nicholson P. Toleration as a Moral Ideal / P. Nicholson // Aspects of Toleration / Eds. J. Horton, S. Mendus. – London, New York: Methuen and Co. Ltd., 1985. – 160p.